

พระพุทธศาสนากับสันติภาพ

Buddhism and Peaceful

พระครูปลัดจตุตถ์ รตนปัญโญ*

Prakrupalad Uthai Rattanapunyo

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนาเป็นความหวังของประชาชาติทั้งหลายที่จะนำพาวิถีอารยธรรมไปสู่การพัฒนาสันติภาพ โดยเริ่มที่การพัฒนาบุคคล ให้อยู่กับด้วยหลักเว้นจากการเบียดเบียนกันด้วยกายวาจา มีทำที่ปรารถนาดีต่อกัน ด้วยไม่ตรีจิตมิตรภาพ มีความมุ่งมั่นแก้ปัญหา และมีปัญญาใคร่ครวญไตร่ตรองให้รอบด้านในการที่จะทำการทั้งหลาย โดยตระหนักว่าไม่ทำลายตน สังคม และสภาพแวดล้อม ในปัจจุบันเกิดการแข่งขันด้านเศรษฐกิจ สังคม ตลอดจนความมั่งคั่งพร้อมทางด้านวัตถุ ภายใต้กระแสการแข่งขันอันเชี่ยวกรากนั้นและความเป็นไปของอารยธรรม กลับมีปัญหามาในทุกระดับ กล่าวคือ ระดับบุคคล ภายในใจของบุคคลกำลังเรียกร้องหาไม่ตรีจิตมิตรภาพ

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา, สันติภาพ

Abstract

The Buddhism as a wish of people that will lead civilization way to peace development. That way will be started with human resource development that will be lived to avoid exclude from exploiting with statement body, wish well each others, friendship, be engrossed in fight a problem, intellect considers to meditate give round the inside with regard to will do that do not destroy the self, social, and the environment. In the present, economic, social were be fast to change then the individual wish to find friendship and calm in their mind.

Key words: Buddhism, Peace.

บทนำ

สังคมโลกมีวิวัฒนาการมาอย่างยาวนาน แต่ตลอดเวลาได้ผ่านวิกฤตการณ์อันเป็นโศกนาฏกรรมมาแล้วมากมาย ประวัติศาสตร์โลกได้มีความเกี่ยวโยงอยู่กับความขัดแย้งมาทุกยุคสมัย มนุษย์ได้พยายามพัฒนาเครื่องมือและศักยภาพในการแย่งชิงและสร้างโอกาสเอารัดเอาเปรียบในการแสวงหาผลประโยชน์ ทำให้เกิดปรากฏการณ์การแย่งชิงทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัด สภาพการณ์เช่นนี้จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้น ซึ่งความขัดแย้งส่วนใหญ่ได้ถูกยกระดับไปสู่ความรุนแรง ทั้งความรุนแรงในระดับบุคคล สังคม กลุ่มคน ประเทศชาติ และความรุนแรงระหว่างประเทศ ซึ่งแสดงออกในรูปของสงคราม การทำลายล้าง รวมไปถึงการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ เป็นต้น¹ แต่สังคมไทยไม่เคยประสบภาวะ

* อาจารย์บรรยายพิเศษ คณะพุทธศาสตร์ วิทยาลัยสงฆ์นครลำปาง มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
¹พระวิมาน คมกัรปัญญา (ตรีภมม) “ การศึกษาวิเคราะห์ศีล 5 ในฐานะเป็นรากฐานของสันติภาพ ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย :มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2555), หน้า 18

วิกฤตทางสังคมอย่างรุนแรง เหมือนในหลายประเทศที่เป็นข่าวทั้งในอดีตและปัจจุบัน แต่ภาวะวิกฤตทางสังคมและการเมืองตั้งแต่สมัย 14 ตุลาคม 2516 เป็นต้นมา และการพัฒนาประเทศแบบทุนนิยมตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ได้ก่อให้เกิดปัญหาวิกฤตตามมามากมาย ไม่ว่าจะเป็นปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาความยากจน ปัญหาเสื่อมโทรมจากศีลธรรม หรือปัญหาการล่มสลายของครอบครัว ชุมชน และสังคม เป็นต้น² ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้ชาวพุทธไทยกลุ่มหนึ่งมองว่าปัญหาวิกฤตเหล่านี้เกิดจากการพัฒนาที่มุ่งเน้นแต่เรื่องเศรษฐกิจโดยละเลยมิติทางสังคม ศาสนา และวัฒนธรรม โดยเฉพาะพระพุทธศาสนาแบบจารีตในสังคมไทย นับตั้งแต่รัฐแยกการศึกษาของประชาชนออกจากวัดในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา สถาบันศาสนาแทบจะถูกตัดขาดจากการกำหนดทิศทางของสังคมเลยก็ว่าได้³ นักวิชาการในพระพุทธศาสนาได้เสนอแนวคิดในการฟื้นคืนชีพบทบาทพระพุทธศาสนา ขึ้นมาใหม่เพื่อให้มีส่วนร่วมในการแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมปัจจุบันรวมทั้งการตีความพุทธธรรมแบบใหม่เพื่อให้สอดคล้องกับปัญหาสังคมโลกยุคใหม่ บุคคลสำคัญที่พยายามอธิบายคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้มีมิติทางสังคม เช่น พุทธทาสภิกขุ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) พระไพศาล วิสาโล นพ. ประเวศ วสี สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติ (พ.พ.ส.) (International Network of Engaged Buddhists-INEB) ถือว่าเป็นขบวนการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในระดับนานาชาติที่พยายามบูรณาการพระพุทธศาสนาเพื่อแก้ปัญหาสังคมยุคใหม่ ตั้งขึ้นโดยการนำของสุลักษณ์ ศิวรักษ์ เมื่อปี พ.ศ. 2530 โดยมีบุคคลสำคัญหลายท่านให้การอุปถัมภ์ เช่น องค์ทะไล ลามะ สมเด็จพระมหาโชเมฆนันทะแห่งกัมพูชา พระติช นัท อันห์ พุทธทาสภิกขุ นอกจากนั้น ยังมีผู้เข้าร่วมเป็นสมาชิกอีกกว่า 500 ท่านจากประเทศต่างๆ กว่า 40 ประเทศ บทบาทสำคัญอย่างหนึ่งของเครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติ คือ การมุ่งพัฒนาแนวคิดเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมที่มีฐานอยู่บนความมีสติ ปัญญา และกรุณา รวมทั้งการตีความศีล 5 แนวใหม่เพื่อสามารถตอบปัญหาสังคมโลกยุคใหม่ที่เต็มไปด้วยความสลับซับซ้อน⁴ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานอารยธรรมที่สำคัญของมุ่งประโยชน์สุข และสันติภาพให้แก่บุคคล สังคม และชาวโลกได้ หากศึกษาในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนามีทั้งการสร้างสรรคอารยธรรมและสันติภาพแก่มวลมนุษย์ นั่นคือ พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในประเทศอินเดียหรือชมพูทวีปได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมอินเดีย⁵

กล่าวคือ สังคมอินเดียเคยนับถือพระพรหมเป็นเทพเจ้าสูงสุด ผู้สร้างผู้บันดาลทุกสิ่ง มีการบูชาด้วยเทพเจ้าแล้วก็มีการกำหนดมนุษย์เป็นวรรณะต่างๆ โดยชาติกำเนิด เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร แล้วก็ถือว่าพราหมณ์เป็นผู้ที่ติดต่อสื่อสารกับเทพเจ้ากับพระพรหม เป็นผู้รู้ความต้องการของพระองค์ เป็นผู้รับเอาคำสอนมารักษา มีการผูกขาดการศึกษาให้อยู่ในวรรณะสูง คนวรรณะต่ำเรียนไม่ได้ เป็นต้น⁶ ในประเทศตะวันตกได้พยายามต่อสู้เพื่อสร้างหลักการแห่งเสรีภาพทางศาสนาขึ้นมาด้วยความยากลำบาก เพราะประเทศตะวันตกนั้นเป็นดินแดนของการรบราฆ่าฟันทางศาสนา มีการข่มเหง เบียดเบียนเพราะนับถือศาสนาต่างกัน (persecution) และมีสงครามศาสนา (religious wars) มากมาย และพวกเขาได้พยายามดิ้นรนที่จะให้เกิดขันติธรรม (tolerance) ซึ่งต่างจากพระเจ้าอโศกมหาราชที่ใช้หลักการทางพระพุทธศาสนาก่อให้เกิดสันติภาพขึ้นมาในประเทศในสมัยนั้น ได้พระสงฆ์เป็นชุมชนของผู้ที่อุทิศตัวมาสู่การฝึกฝนพัฒนาตน หรือเรียนรู้ตามหลักของไตรสิกขา แต่ในขณะเดียวกันนั้น พระสงฆ์ก็เป็นชุมชนของผู้ที่อุทิศตัวเพื่อประโยชน์สุขของสังคมส่วนรวมอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งนี้เพราะว่า ผู้ที่ฝึกฝนพัฒนาตนดีแล้ว สมบูรณ์แล้ว ก็จะไม่

²มานะ วิวัฒน์, "บทบาทของคณะมนตรีความมั่นคงกับการรักษาสันติภาพและความมั่นคงระหว่างประเทศ : มุมมองทางกฎหมาย", *วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545), หน้า 22.

³พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), *มองสันติภาพผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์*, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2542), หน้า 52-53.

⁴สุชัย เศรษฐบุญสร้าง, *การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของพุทธศาสนาในสังคมไทย*, กรุงเทพมหานคร, หน้า 22.

⁵วีระ สมบูรณ์, *อริยวินัยสำหรับคริสต์วรรษที่ 21*, (กรุงเทพมหานคร: โกมล คีมทอง, 2545), หน้า 18.

⁶พระคุษฎี เมธงูโร, *การพัฒนาสังคมตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ*, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532), หน้า 3.

อะไรต้องทำเพื่อตนเองต่อไปอีก คือเป็นผู้บรรลุประโยชน์ตนแล้ว ทั้งนี้เพราะว่า ประโยชน์ที่แท้จริงของมนุษย์ก็คือการมีชีวิตประกอบด้วยพฤติกรรม (ศีล) จิตใจ (สมาธิ) และปัญญา (ปัญญา) ที่ได้พัฒนาสมบูรณ์แล้ว เมื่อบรรลุประโยชน์ตนแล้วชีวิตที่เหลืออยู่ก็อุทิศให้แก่โลกได้เต็มที่ดังคติของพุทธศาสนา ซึ่งจะเห็นได้ในการส่งพระสาวกออกไปเพื่อให้การศึกษาแก่ประชาชนที่ตรัสว่า “จรต ภิกขเว จาริกं พุทฺชนหิตาย พุทฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย” แปลว่า “เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุข แก่ชนจำนวนมาก เพื่อเห็นแก่ประโยชน์สุขของชาวโลก”⁷ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้มนุษย์แต่ละคนที่เป็นสมาชิกของสังคมพึงระลึกถึงกัน มีน้ำใจประสานกลมกลืนพร้อมที่จะร่วมมือกันเริ่มตั้งแต่ทางกายเราก็มีเมตตาต่อกัน ปฏิบัติต่อกันด้วยเมตตาช่วยเหลือเอื้อต่อกัน ทางวาจาเราก็พูดด้วยน้ำใจรักกัน ในจิตใจเราก็คิดปรารถนาดีต่อกัน ในการอยู่ร่วมกันมีของอะไร หรือได้รับสิ่งใดมาก็มาแบ่งปันกัน ในการรักษาสถานภาพของสังคมเราก็รักษาระเบียบวินัยมีศีลเสมอกัน ไม่เบียดเบียนก่อความเดือดร้อนแก่กัน และปฏิบัติตามกฎกติกาของส่วนรวม เราก็มีความเชื่อมั่นยึดถือและเข้าใจหลักการสำคัญของประชาธิปไตยร่วมกัน ตลอดจนเข้าใจร่วมกันในความจริงที่เป็นธรรมชาติของโลกและชีวิตที่จะรองรับความเป็นมนุษย์ของเราไว้ด้วยกัน เพียงเท่านั้นก็อยู่เป็นสุขและพัฒนาได้ดีแน่ บนฐานแห่งความสัมพันธ์ที่ดีงามมั่นคง โดยที่แต่ละคนก็มีความระลึกถึงกันมีน้ำใจประสานร่วมมือต่อกัน สังคมก็ยึดเหนี่ยวเกาะกุมกันอยู่ให้เกิดภาวะที่เรียกว่า เอกภาพ หลักการดังกล่าวนี้ก็คือ หลักสารณียธรรม 6 สารณียธรรม 6 หมายถึง ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความระลึกถึงกัน ถือว่าเป็นธรรมที่เป็นพลังในการสร้างความสามัคคี มีอยู่ 6 ข้อ คือ

1. กายกรรม อันประกอบด้วยเมตตา คือ การกระทำทางกายที่ประกอบด้วยเมตตา เช่นการให้การอนุเคราะห์ช่วยเหลือและเอื้อเพื่อต่อผู้อื่นไม่รังแกทำร้ายผู้อื่น

2. วจีกรรม อันประกอบด้วยเมตตา คือ การมีวาจาที่ดี สุภาพ อ่อนหวาน พูดมีเหตุผล ไม่พูดให้ร้ายผู้อื่นทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน

3. มโนกรรมอัน ประกอบด้วยเมตตา คือ ความคิดที่ประกอบด้วยเมตตาทั้งต่อหน้าและลับหลัง เป็นความคิดดีต่อกันไม่คิดอิจฉาริษยาหรือไม่คิดมุ่งร้ายพยาบาท หากทุกคนคิดแล้วปฏิบัติเหมือนกันความสามัคคีก็จะเกิดขึ้นในสังคม

4. สาธารณโภคี คือ การรู้จักแบ่งสิ่งของให้กันและกันตามโอกาสอันควร เพื่อแสดงความรักความหวังดีของผู้ที่อยู่ในสังคมเดียวกัน

5. สีสสามัญญตา คือ ความรักใคร่สามัคคี รักษาดีอย่างเคร่งครัดเหมาะสมตามสถานะของตนมีความประพฤติสุจริตปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของหมู่คณะไม่เอารัดเอาเปรียบผู้อื่น

6. ทิฐูสามัญญตา คือ การมีความเห็นร่วมกัน ไม่เห็นแก่ตัว รู้จักเคารพและรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นร่วมมือร่วมใจในการสร้างสรรค์สังคมให้เกิดความสงบ ธรรม 6 ประการ ที่ผู้ใดได้ประพฤติจะเกิดความสามัคคีเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เกื้อกูลกันไม่ทะเลาะวิวาทกัน อันจะเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดความรักความสามัคคีกันตลอดไป

แนวคิดศีลกับสันติภาพทางสังคม : ผู้ที่เสนอแนวคิดนี้ขึ้นมาคือ พระธรรมปิฎก (สมณศักดิ์ปัจจุบัน คือ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) พระธรรมปิฎก เป็นพระสงฆ์อีกท่านหนึ่งที่พยายามจะฟื้นฟูมิติทางสังคมของพระพุทธศาสนาให้กลับคืนมาใหม่ ซึ่งท่านมองว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วแต่ถูกมองข้ามไปหรือถูกมองในเชิงปัจเจกจนเกินไปเป็นที่ทราบกันดีว่า เรื่องศีลหรือวินัยที่อธิบายตามจารีตประเพณีในสังคมไทย ส่วนใหญ่ก็จะเน้นเรื่องของความดีงามส่วนบุคคลเป็นสำคัญ โดยมองเพียงว่าสังคมที่ดีเกิดจากการมีปัจเจกชนที่ดีหลายคนมารวมกันท่านได้กล่าวไว้ว่า “คำสอนและหลักปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา ส่วนที่เกี่ยวข้องกับสันติภาพของสังคม และสะท้อนเจตนารมณ์ของพระพุทธศาสนาในด้านความสัมพันธ์ทางสังคมมากที่สุดก็คือ คำสอนและหลักปฏิบัติในขั้นศีล เพราะศีลเป็นระบบการควบคุมชีวิตด้านนอกเกี่ยวกับการแสดงออกทางกายวาจา เป็นระเบียบว่าด้วยความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน การดำเนินกิจการต่าง ๆ ของหมู่ชน

⁷ ฐกทก.อ, (ไทย) 1/1/26.

การจัดสภาพความเป็นอยู่และสิ่งแวดล้อมให้เรียบร้อยและถือกฎเกณฑ์การดำรงอยู่ด้วยดีของหมู่ชนนั้น และแก่ความผาสุกแห่งสมาชิกทั้งปวงของหมู่ชน อันจะเอื้ออำนวยให้ทุกคนสามารถบำเพ็ญกิจการดีที่พึงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป”⁸

พุทธทาสภิกขุ มีจุดเน้นในเรื่องสันติภาพเป็นจุดหมายเดียวกันกับพระธรรมปิฎก คือเน้นที่ธรรมหรือธรรมชาติว่ามีเจตนารมณ์ทางสังคมส่วนท่านหลังเน้นเรื่องบัญญัติหรือวินัยว่ามีเจตนารมณ์ทางสังคม กล่าวคือ พุทธทาสภิกขุมองว่าการที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติวินัยให้เจตนารมณ์ทางสังคม ก็เพราะเจตนารมณ์ของธรรมกำหนดให้ต้องมีบัญญัติเช่นนั้น ส่วนพระธรรมปิฎก มองว่าศีลหรือวินัยมีเจตนารมณ์ทางสังคม แต่ไม่ได้ยืนยันว่าธรรมมีเจตนารมณ์ทางสังคมหรือไม่ เพียงแต่บอกว่า การบัญญัติวินัยที่ดีต้องตั้งอยู่บนฐานของธรรม คือต้องเกิดจากความรู้อย่างถูกต้องในธรรม ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า “ธรรมจึงเป็นพื้นฐานของวินัย และเป็นทั้งจุดหมายของวินัย (1) ที่ว่าเป็นฐานหมายความว่า ต้องรู้ความจริงของกฎธรรมชาติ จึงจะสามารถจัดตั้งวางระบบแบบแผนในหมู่มนุษย์เพื่อให้มนุษย์ได้ประโยชน์จากธรรมนั้นได้ ถ้าไม่รู้ การจัดตั้งก็ผิดพลาดหรือไร้ความหมาย (2) ที่ว่าเป็นจุดหมายคือการที่ให้มนุษย์มาอยู่ร่วมกัน และมีการจัดตั้งระเบียบแบบแผนทั้งหมดนั้น ก็เพื่อช่วยให้มนุษย์เข้าถึงและได้รับประโยชน์จากธรรมนั่นเอง” ศีลธรรมก็เหมือนสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งส่วนที่เป็นโครงสร้าง ส่วนที่เป็นสิ่งตกแต่งเหมือนอาคารซึ่งมีโครงสร้างกับสิ่งตกแต่งให้มันน่าอยู่มากขึ้น สวยงามมากขึ้น มีประโยชน์มากขึ้น สิ่งที่พระสอนจะสอนในสิ่งที่เป็นส่วนตกแต่งแต่ส่วนโครงสร้างมันพังไปแล้ว ถ้าโครงสร้างพังแล้วถึงจะพยายามตกแต่งอย่างไร มันก็ไม่มีอะไรให้ตกแต่ง นพ. ประเวศ ได้ตั้งคำถามว่า “ผมพยายามจับตรงนี้มาหลายปี ก็ตั้งคำถามเหมือนกัน ผมเป็นชาวพุทธ เราก็มองพุทธศาสนา และพุทธศาสนาเป็นของดี และเราเป็นเมืองพุทธ แล้วทำไมมีความเสื่อมมากมาย จะตอบปัญหาตรงนี้อย่างไร” นอกจากความเสื่อมโทรมจากด้านศีลธรรม นพ.ประเวศยังได้ตั้งคำถามว่าทำไมสังคมไทยไม่ประสบความสำเร็จในการปลูกฝังศีลธรรม ทั้งที่เรามีพระสงฆ์มากมาย มีการสมาทานศีล 5 อยู่เป็นประจำ และมีการสนับสนุนให้พระสงฆ์ไปสอนศีลธรรมในโรงเรียน “ขณะนี้เราพูดเรื่องศีลธรรมแต่มองไม่เห็นความหวังอะไรเลย เพราะเราไปมองแค่การเรียนการสอนจริยธรรมในโรงเรียน และเมื่อเรียนแล้วก็มองไม่เห็นว่าการเรียนจะดีขึ้นอย่างไร พระก็สอนเยาะทุกวันก็มีการให้ศีลห้า แต่คนก็ละเมิดกันมากขึ้นตามไปด้วย” ถามว่าทั้งที่หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาเป็นของดี แต่ทำไมถึงไม่มีพลังในการเข้าไปแก้ปัญหาสังคม การที่จะตอบปัญหานี้ได้ นพ.ประเวศเสนอให้วิเคราะห์ปัญหาระดับโครงสร้างหรือระดับสังคม แทนที่จะมองว่าเป็นความชั่วหรือความไม่ดีส่วนบุคคล⁹ แพทย์ประเวศได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับ “ความรุนแรงเชิงโครงสร้าง” (structural violence) ว่าเป็นรากฐานที่มาของความเสื่อมโทรมทางศีลธรรม และเป็นที่มาของความล้มเหลว ในการปลูกฝังศีลธรรมโครงสร้างของความรุนแรง หมายถึง สภาพที่สถาบันทางสังคม เช่น สถาบันครอบครัว ชุมชน อยู่ในภาวะอ่อนแอหรือล่มสลายจนไม่สามารถทำหน้าที่เป็น “ภูมิคุ้มกันทางสังคม” ได้ นอกจากนั้น โครงสร้างแบบนี้ยังเป็นตัวขับเคลื่อนคนทั้งหลายให้ทำในสิ่งที่ไม่ถูกต้องโดยไม่รู้ตัวด้วยเรื่องโครงสร้างของความรุนแรง เป็นเรื่องร้ายแรงมากกว่าเรื่องบุคคลใดบุคคลหนึ่งทำไม่ตายน้อย่างนี้ โครงสร้างทั้งโครงสร้างจะขยับคนทั้งหลายให้เข้าไปทำในสิ่งที่ไม่ถูกต้องและไม่รู้ตัวว่าเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เรียกว่าเป็นโครงสร้างของความรุนแรงขณะนี้เรามีโครงสร้างของความรุนแรงดำเนินอยู่¹⁰ คำตอบสำหรับการฟื้นฟูศีลธรรมในสังคมไทยตามทัศนะของนพ.ประเวศ จึงไม่ใช่การมุ่งทำให้แต่ละคนเป็นดีแล้วสังคมทั้งหมดจะดีขึ้นเอง หากแต่อยู่ที่ว่าทำอย่างไรจึงจะให้โครงสร้างของสังคมเข้มแข็งจนสามารถเป็นภูมิคุ้มกันทางสังคมได้ บนรากฐานของโครงสร้างสังคมที่เข้มแข็งนี้เองจึงจะสามารถ

⁸พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *นิติศาสตร์แนวพุทธ*, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539), หน้า 16.

⁹พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสันติศรี-สุชาติวงศ์, 2546).

¹⁰โยฮัน กัลตุง, *การเปลี่ยนแปลงขับเคลื่อนความขัดแย้งด้วยสันติวิธี*, แปลโดย เดชา ตั้งสีฟ้า, (กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2550), หน้า 11.

ปลูกฝังศีลธรรมได้ง่ายและบางครั้งศีลธรรมก็สามารถเกิดขึ้นได้เองโดยอาศัยโครงสร้างทางสังคมเป็นตัวหล่อหลอมในรูปแบบของวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตถ้าเราอยู่ในชุมชน ชุมชนจะเป็นภูมิคุ้มกันให้ความอบอุ่นทางจิตใจ ช่วยเหลือกันทางเศรษฐกิจ ลูกเต๋าได้ช่วยกันดูแล มันเป็นความอบอุ่นอันพึงพิงกันได้ ผมจึงเรียกตรงนี้เป็น “ภูมิคุ้มกันทางสังคม” เมื่อครอบครัวแตก ชุมชนแตก สังคมหมดภูมิคุ้มกัน หลังจากนั้นเป็นโรคอะไรเข้ามา ก็ระบาดรุนแรงเกิด “โรคของวิกฤตการณ์ทางสังคม” จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า แม้นักคิดและนักวิชาการในสังคมไทยที่เสนอแนวคิดเกี่ยวกับมิติทางสังคมของพระพุทธศาสนาอย่างหลากหลาย แต่โดยสรุปแล้วมีฐานอยู่บน 2 แนวคิดหลัก ๆ คือ แนวคิดที่ตั้งอยู่บนฐานของธรรมชาติ (nature-based) และแนวคิดที่ตั้งอยู่บนฐานของวินัย (discipline-based) แนวคิดแรก ได้แก่ แนวคิดธัมมิกสังคมนิยมของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นแนวคิดที่มองว่าธรรมหรือกฎธรรมชาติมีเจตนารมณ์ทางสังคม เพราะควบคุมสรรพสิ่งในจักรวาลให้เป็นไปอย่างมีระเบียบแบบแผนและดำเนินไปแบบพึ่งพาอาศัยกันหรือขึ้นอยู่กับกันและกัน ดังนั้นวิถีชีวิตแบบเน้นความสำคัญของสังคมจึงถือว่าดำเนินตามเจตนารมณ์ของธรรมชาติ ส่วนแนวคิดที่ 2 ได้แก่ แนวคิดศีลกับสันติภาพของสังคมของพระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ซึ่งเป็นแนวคิดที่มองศีลหรือวินัยในมิติที่ครอบคลุมทั้งเรื่องความประพฤติดีงาม ส่วนบุคคลและการจัดวางระเบียบแบบแผน การจัดโครงสร้าง และการจัดระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคม สำหรับแนวคิดท่านอื่น ๆ ส่วนใหญ่จะได้รับอิทธิพลจากแนวคิดทั้งสองนี้¹¹

ในยุคต่อมาเมื่อสันติสังคมเปลี่ยนแปลงไป ปัญหาการถกเถียงกันเกี่ยวกับว่าพฤติกรรมอย่างไรผิดหรือไม่ผิดศีล 5 หรือถ้าบอกว่าผิดหรือไม่ผิดมีหลักอะไรเป็นเกณฑ์ตัดสิน ปัญหาในลักษณะนี้คงจะหาเหตุผลมาอธิบายให้เป็นที่ยุติได้ยากพอสมควร พระอรรถกถาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายข้อความในพระไตรปิฎก คงจะมองเห็นว่าปัญหายุคนี้ จึงได้แสดงองค์หรือเกณฑ์ตัดสินศีล ๕ ที่เป็นคำตอบคำว่าสันติภาพ แต่ละข้อไว้ดังนี้

- 1) ปาณาติบาต มiongค์ 5 คือ (ก) สัตว์มีชีวิต (ข) รู้ยู่สัตว์มีชีวิต (ค) มีจิตคิดจะฆ่า (ง) มีความพยายามในการฆ่า (จ) สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น
- 2) อทินนาทาน มiongค์ 5 คือ (ก) ของผู้อื่นหวงแหน (ข) รู้ยู่ว่าเขาหวงแหน (ค) มีจิตคิดจะลัก (ง) มีความพยายามลัก (จ) ลักของได้ด้วยความพยายามนั้น
- 3) กามเมสุมิฉฉาจาร มiongค์ 4 คือ (ก) สตรีหรือบุรุษที่ไม่ควรละเมิด (ข) จิตคิดจะเสพ (ค) มีความพยายามในการเสพ (ง) ยังมรรค คือ อวัยวะสืบพันธุ์ให้ถึงกัน
- 4) มุสาวาท มiongค์ 4 คือ (ก) เรื่องไม่จริง (ข) จิตคิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน (ค) มีความพยายามที่จะกล่าวให้คลาดเคลื่อน (ง) ผู้อื่นเข้าใจความที่พูดนั้น
- 5) สุราเมรายมัชชปามาทัฏฐาน มiongค์ 5 คือ (ก) สิ่งนั้นเป็นของเมา (ข) จิตใคร่จะดื่ม (ค) มีความพยายามในการดื่ม (ง) กลืนให้ล่องลำคองลงไป

นอกจากแสดงเกณฑ์สำหรับตัดสินว่าผิดหรือไม่ผิดศีลแล้ว พระอรรถกถาจารย์ยังได้แสดงเกณฑ์ตัดสินในแง่ของการผิดศีลที่มีโทษมากและโทษน้อยด้วย โดยวางเกณฑ์การตัดสินไว้ดังนี้ (1) คุณ: ฆ่าสัตว์มีคุณมาก ก็มีโทษมาก ฆ่าสัตว์มีคุณน้อยหรือไม่มีคุณ ก็มีโทษน้อย เช่น ฆ่าพระอรหันต์มีโทษมากกว่าฆ่าปุถุชน ฆ่าสัตว์ช่่วยงานมีโทษมากกว่าฆ่าสัตว์ร้าย (2) ขนาดกาย : สำหรับสัตว์จำพวกดิริจฉานทั่วไปที่ไม่มีคุณเหมือนกัน ฆ่าสัตว์ใหญ่ก็มีโทษมาก ฆ่าสัตว์เล็กมีโทษน้อย (3) ความพยายาม : ถ้ามีความพยายามในการฆ่ามากก็มีโทษมาก ถ้ามีความพยายามในการฆ่าน้อยก็มีโทษน้อย (4) กิเลสหรือเจตนา : ถ้ากิเลสหรือเจตนาแรงก็มีโทษมาก ถ้ากิเลสหรือเจตนาอ่อนก็มีโทษน้อย เช่น ฆ่าสัตว์ด้วยโทสะ มีโทษมากกว่าฆ่าด้วยป้องกันตัว

สรุปสันติภาพในพระพุทธศาสนา 3 ข้อ คือ 1) สันติภาพของศีล 5 ตามทัศนะของเครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติเป็นอย่างไร ผลการศึกษาทำให้ทราบว่า นักวิชาการตะวันตกที่สนใจศึกษาพระพุทธศาสนาในเชิง

¹¹ศรีเพ็ญ ศุภพิทยากุล, มนุษย์กับสันติภาพ, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552), หน้า 128.

วิชาการ ส่วนใหญ่จะเชื่อว่าพระพุทธศาสนาไม่มีมิติทางสังคม เพราะเป็นระบบจริยธรรมที่มุ่งเน้นการปฏิเสศโลกและความหลุดพ้นส่วนบุคคล ส่วนพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมในสังคมปัจจุบัน ถือว่าเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา หากแต่เกิดจากแรงกดดันของวิกฤตในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 และปัญหาทางศีลธรรมของสังคมโลกยุคใหม่ ปัญหาเหล่านี้ผลักดันให้ชาวพุทธต้องปรับเปลี่ยนระบบจริยธรรมให้มีมิติทางสังคมอย่างที่ไม่เคยมีมาก่อน เช่น การผลักดันนโยบายสาธารณะ การปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม ทั้งนี้เพื่อให้พระพุทธศาสนามีฐานยืนและสามารถตอบปัญหาสังคมยุคใหม่ได้ ส่วนนักคิดหรือนักศาสนาที่เป็นชาวพุทธมาแต่เดิมอยู่แล้ว ไม่ว่าจะเป็นพระราหุล อริยรัตนะ พระติช นัท ฮันห์ องค์กรโกลด์ ลามะ และพระเชมธัมโม และชาวพุทธไทย เช่น พุทธทาสภิกขุ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) สุลักษณ์ ศิวรักษ์ นพ.ประเวศ วสี มีความเห็นตรงกันว่าพระพุทธศาสนามีมิติทางสังคมและให้ความสำคัญต่อการแก้ปัญหาในระดับโครงสร้างสังคม โดยเฉพาะพระติช นัท ฮันห์ ประกาศชัดเจนว่า “พระพุทธศาสนาทั้งหมดต้องผูกพันกับสังคม” (All Buddhism is engaged) เพียงแต่รูปแบบการทำงานเพื่อสังคมอาจจะแตกต่างกันบ้างตามสภาพปัญหาของแต่ละยุคสมัย โดยหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่ถือว่าเกี่ยวข้องกับสังคมโดยตรง ได้แก่ ศีล หรือวินัย เพราะเกี่ยวข้องกับการจัดวางระบบความสัมพันธ์ทางสังคม จัดโครงสร้าง และจัดสภาพแวดล้อมให้อื้ออำนวยต่อการเข้าถึงสังฆธรรม

2) ตามทัศนะของเครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติ การตีความศีล 5 ในแนวจารีต มีข้อจำกัดในการตอบปัญหาสังคมโลกยุคใหม่อย่างไร ผลการศึกษาทำให้ทราบว่า เครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมฯ มองว่า การตีความศีล 5 ตามแนวจารีตประเพณีเป็นรูปแบบการตีความเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาของสังคมแบบเกษตรกรรม ซึ่งเป็นปัญหาทางศีลธรรมแบบง่าย ๆ ตรงไปตรงมา แต่สังคมปัจจุบันเป็นสังคมแบบอุตสาหกรรม เป็นสังคมยุคข้อมูลข่าวสาร และปัญหาทางศีลธรรมก็มีความสลับซับซ้อนตามความซับซ้อนของสังคม ศีลเป็นเรื่องของบัญญัติหรือการออกแบบเพื่อตอบปัญหาสังคม เราจะออกแบบศีลอย่างไร ก็ขึ้นอยู่กับว่าสภาพปัญหาทางศีลธรรมในบริบททางสังคมขณะนั้น ๆ เป็นอย่างไรเป็นสำคัญ 3) เครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติได้เสนอวิธีการตีความศีล 5 แบบใหม่อย่างไร ผลการศึกษาทำให้ทราบว่า เครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมฯ ได้ตีความศีลห้าโดยเน้น 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นเจตนารมณ์ของศีล และส่วนที่เป็นคำนิยามของศีล ส่วนที่เป็นเจตนารมณ์ของ หมายถึง เจตนารมณ์ที่มุ่งให้มนุษย์ในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ไม่เบียดเบียนกัน ให้รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา นอกจากนั้น เจตนารมณ์ของศีลยังครอบคลุมถึงการจัดระบบโครงสร้างทางสังคม ความสัมพันธ์ทางสังคมและสภาพแวดล้อมความที่เอื้อต่อการเข้าถึงสังฆธรรม ส่วนการคำนิยามความหมายของศีล เครือข่ายพุทธฯ มองว่า ศีลห้าต้องมีพลวัตและมีความหมายที่ยืดหยุ่น ต้องสามารถปรับเปลี่ยนให้เหมาะสมกับความซับซ้อนของปัญหาในแต่ละยุคสมัย คือ ศีลห้าห้ามฆ่าสัตว์ ต้องให้ครอบคลุมถึงปัญหาความรุนแรงประเภทต่าง ๆ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม เช่น ปัญหาสงคราม ปัญหาการก่อการร้าย ปัญหาการใช้สารเคมี ปัญหาการใช้แรงงานเด็ก การทำแท้ง และการติดต่อพันธุกรรมของพืชและสัตว์ ศีลห้าห้ามลักทรัพย์ ต้องขยายความให้ครอบคลุมถึงการลักทรัพย์ในรูปแบบต่าง ๆ เช่น การพัฒนาประเทศที่กระจายรายได้อย่างไม่เป็นธรรม การครอบครองทรัพยากรธรรมชาติของกลุ่มนายทุนหรือผู้มีอิทธิพล การจ่ายค่าแรงอย่างไม่เป็นธรรม การละเมิดลิขสิทธิ์ทางปัญญา หรือการปั่นราคาหุ้น เป็นต้น ศีลห้าห้ามประพฤติผิดในกาม ต้องขยายให้ครอบคลุมถึงปัญหาโสเภณี การเผยแพร่สื่อลามกอนาจารที่ยั่วยุให้เกิดความกำหนัดทางเพศ ศีลห้าห้ามพูดมุสา ต้องให้ครอบคลุมปัญหาการปิดบังความจริงในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ปัญหาการโฆษณาสินค้าแบบเกินจริง การโฆษณาชวนเชื่อของพวกนักการเมือง และการไม่ทำตามนโยบายของรัฐบาล และศีลห้าห้ามดื่มสุราและเมรัย ต้องให้ครอบคลุมถึงยาเสพติดทุกชนิดและสิ่งมอมเมาในรูปแบบใหม่ ๆ เช่น สื่อที่มอมเมาประชาชน ทำให้หลงผิดหรือหลงใหลมัวเมาในสิ่งเหล่านั้น ๆ โดยสรุป แนวคิดในการตีความศีล 5 แบบใหม่ของกลุ่มชาวพุทธเพื่อสังคม คือ ต้องการให้ศีล 5 มีความหมายครอบคลุมปัญหาสังคมยุคใหม่ได้ทั้งหมด แทนที่จะเป็นเพียงการละเมิดกันระหว่างบุคคลกับบุคคลแบบตรงไปตรงมาเท่านั้น

ข้อเสนอแนะพระพุทธศาสนาสนใจปัญหาของมนุษย์ 2 ด้านหลัก ๆ คือ (1) ปัญหาสากลของมนุษยชาติ ได้แก่ ปัญหาการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอันมีรากฐานมาจากความไม่รู้ (อวิชชา) ความอยาก (ตัณหา) และความยึดมั่น

ถือนั้น (อุปาทาน) ปัญหาประเภทนี้สรรพสัตว์มีเหมือนกันไม่ว่าพวกเขาจะเกิดในยุคสมัยใดก็ตาม ปัญหาประเภทนี้สามารถแก้ไขได้ด้วยความเพียรพยายามส่วนบุคคล บุคคลอื่นหรือแม้พระพุทธเจ้าก็ไม่สามารถแก้ปัญหาให้เขาได้ เป็นได้เพียงกัลยาณมิตรผู้คอยชี้ทางเดินเท่านั้น หรือแม้แต่สังคมก็เป็นเพียงสภาพเอื้อให้ปัจเจกบุคคลสามารถบำเพ็ญเพียรส่วนบุคคลได้สะดวกรวดเร็วขึ้นเท่านั้น ถ้ามองปัญหาในแง่นี้จะเห็นว่า การตีความพุทธจริยธรรมโดยเฉพาะเรื่องศีล 5 ในเชิงปัจเจกบุคคล ก็ถือว่าเป็นเรื่องสำคัญที่เราจะมองข้ามไม่ได้ และการที่ในอดีตศีล 5 ได้รับการเน้นย้ำเฉพาะในความหมายเชิงปัจเจกนั้น อาจจะเป็นเพราะว่า คนสมัยก่อนสนใจปัญหาสากลของมนุษย์มากกว่าปัญหาที่เกิดตามยุคสมัย (2) ปัญหาตามยุคสมัย ได้แก่ ปัญหาทางศีลธรรมที่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาพแวดล้อมของยุคสมัย ทั้งในแง่ความหลากหลายและความซับซ้อนของปัญหา พระพุทธศาสนาไม่ได้มองข้ามปัญหาประเภทนี้ ดังจะเห็นได้ว่าการบัญญัติศีลหรือสิกขาบท 227 ข้อของพระสงฆ์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแก้ไขปรับปรุงอยู่เนืองๆ เพื่อให้ทันกับความเปลี่ยนแปลงและความซับซ้อนของปัญหาทางศีลธรรมในขณะนั้น ๆ ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงมองว่า ข้อเสนอของกลุ่มเครือข่ายพุทธศาสนิกเพื่อสังคมนานาชาติในการตีความศีล 5 แนวใหม่ น่าจะสอดคล้องกับแนวทางดั้งเดิมของพระพุทธศาสนาและสมควรที่จะนำมาใช้ในการตอบปัญหาทางศีลธรรมของสังคมปัจจุบันได้

ข้อมูลจากผู้เขียนนำเสนอ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของขบวนการพระพุทธศาสนาเพื่อสันติภาพของสังคมที่เน้นการตีความพระธรรมวินัยให้สอดคล้องกับปัญหาสังคมโลกยุคใหม่เท่านั้น แต่มีแนวโน้มใหม่อีกแบบหนึ่งในวงการพระพุทธศาสนาเพื่อสังคมระดับนานาชาติ คือแนวคิดเรื่องความเป็นพหุนิยม (pluralism) ในพระพุทธศาสนา แนวคิดนี้เกิดจากความพยายามที่จะเสนอรูปแบบของศาสนาที่เหมาะสมกับสังคมโลกยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งเป็นสังคมที่เชื่อมโยงถึงกันหมดเหมือนหมู่บ้านเดียวกันหรือหมู่บ้านโลก(global village) ว่าต้องเป็นศาสนาแบบพหุนิยม (pluralistic religion) หรือเป็นศาสนาโลก (world religion) หรือซึ่งมีรูปแบบที่แตกต่างจากศาสนาแบบเดิมที่มักจะเป็นศาสนาแบบ "exclusive" คือแยกตัวเองอยู่ต่างหากและไม่ยอมรับศาสนาอื่นๆ และอีกแบบหนึ่งคือ "inclusive" คือยอมรับว่าศาสนาอื่นเหมือนกัน แต่ก็ถือว่าศาสนาของตนดีที่สุด ความเชื่อแบบนี้บางท่านมองว่าเป็นที่มาของความขัดแย้งทางศาสนาและสงครามศาสนา ดังนั้น ศาสนาในสังคมโลกยุคใหม่ควรจะเป็นศาสนาแบบ "pluralistic" คือยอมรับหลากหลายทางศาสนา ให้เกียรติกัน ยอมรับแนวทางของกันและกัน และมีการสนทนาแลกเปลี่ยนระหว่างศาสนา (interfaith dialogue) ไม่แยกตนอยู่โดดเดี่ยวและไม่ยกตนว่าเหนือกว่าศาสนาอื่นๆ

เอกสารอ้างอิง

ชุกทก.อ. (ไทย) 1/1/26.

พระเดชฐิติ เมธงุโร. การพัฒนาสังคมตามทัศนะของพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). มองสันติภาพผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2542.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). นิตินิตศาสตร์แนวพุทธ. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2539.

พระไพศาล วิสาโล. พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสันติศรี-สฤณีวงศ์, 2546.

โยธัน กัลตุง. การเปลี่ยนแปลงซับซ้อนความขัดแย้งด้วยสันติวิธี. แปลโดย เดชา ตั้งสีฟ้า. กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2550.

ศรีเพ็ญ สุภพิทยากุล. มนุษย์กับสันติภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

พระวิมาน คมภีรปัญญา (ตรีภม). " การศึกษาวิเคราะห์ศีล 5 ในฐานะเป็นรากฐานของสันติภาพ ". วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช, 2555.

มานะ วิวัฒน์พงษ์. "บทบาทของคณะมนตรีความมั่นคงกับการรักษาสันติภาพและความมั่นคงระหว่างประเทศ: มุมมองทางกฎหมาย". วิทยานิพนธ์นิติศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2545.

วีระ สมบูรณ์. อริยวินัยสำหรับคริสต์ศตวรรษที่ 21. กรุงเทพมหานคร: โกมล คีมทอง, 2545.

สุนัย เศรษฐบุญสร้าง. การเปลี่ยนกระบวนทัศน์ของพุทธศาสนาในสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2532.